

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: تاریخ اسلام

عنوان

بررسی مناسبات بنی امیه با قبایل جزیره العرب

استاد راهنما

دکتر سید حسین فلاح زاده

استاد مشاور

دکتر رمضان محمدی

دانشجو

امیر بهادر رستمی

اردیبهشت 1396

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم و قدردانی:

ما حصل آموخته هایم را تقدیم می کنم به آنان که مهر آسمانی شان آرام بخش آلام زمینی
ام است،

به روح مطهره مادر سادات، أم ابیها، فاطمه (س) و روح پاک مادر عزیزم که قلبش سرشار از
معرفت و عشق به خاندان عصمت و طهارت بود، هدیه می نمایم

تقدیر و تشکر:

شکر شایان نثار ایزد منان که توفیق را رفیق راهم ساخت تا این پایان نامه را به پایان برسانم. بدون شک جایگاه و منزلت معلم، اجل از آن است که در مقام قدر دانی از زحمات بی شائبه او، با زبان قاصر و دست ناتوان، چیزی بنگارم.

ام از آنجایی که تجلیل از معلم، سپاس از انسانی است که هدف و غایت آفرینش را تأمین می کند و سلامت امانت هبی را که به دستش سپرده اند، تضمین؛ بر حسب وظیفه و از باب (من لم یشکر المنعم من المخلوقین لم یشکر الله عزوجل):

از استاد فرزانه، دلسوز و شایسته؛ جناب آقای دکتر سید حسین فلاح زاده، که در کمال سعه صدر، با حسن خلق و فروتنی، از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ ننمودند و زحمت راهنمایی این پایان نامه را بر عهده گرفتند؛

از استاد فاضل و با تقوا، جناب آقای دکتر رمضان محمدی که زحمت مشاوره این پایان نامه را متقبل شدند، کمال تشکر و قدر دانی را دارم باشد که این خردترین، بخشی از زحمات آنان را سپاس گوید.

چکیده

موضوع رساله حاضر بررسی مناسبات بنی امیه با قبایل جزیره العرب بوده است. در این رساله بدنبال طرح سؤال اصلی و فصولی چند، که در نظر گرفته شده هستیم. در فصل اول کلیات و مفاهیم رساله و در فصل دوم معرفی امویان و سیاستهای آنان، در فصل سوم معرفی قبایل بزرگ و تأثیر گذار در مناطق شمالی و مرکزی و مناطق جنوبی جزیره العرب، سپس فصل چهارم و پنجم به بررسی تعامل و مناسبات بنی امیه (سفیانی و مروانی) با این قبایل پرداخته شده است. بر اساس آنچه در رساله آمده است:

اموی ها از ابتدا در برابر دعوت اسلامی ایستادند، با رسول خدا(ص) جنگیدند. اما پس از فتح مکه به اجبار مسلمان شدند. بعد از رحلت پیامبر اکرم(ص) و با توجه به ساختار نظام قبیله ای که در جزیره العرب قبل از اسلام وجود داشت، بنی امیه توانستند بار دیگر آن را تجدید کنند و به مرور وارد عرصه سیاسی شوند و پس از قتل عثمان با امام علی(ع) در افتادند و با تجدید اشرافیت و برتری قبایل عرب برای نخستین بار خلافت را از آن خود کردند. پس از فتوح اسلامی قبایل شمالی و جنوبی به عراق و شام مهاجرت کردند و در صف بندی عراق و شام سهیم شدند. در شکل گیری حکومت امویان در شام، نزاری ها و یمنی ها شرکت جستند، و هر دو گروه قبایل شمالی و جنوبی در دو رویه همراهی و مخالفت با وی شرکت داشتند احیای تفکرات جاهلی از جمله تعصبات قبیله ای، عرب سالاری، سهل انگاری دینی، فساد اخلاقی حاکمان و مبارزه با خاندان رسول خدا(ص)، سیاه شدن کارنامه این خاندان را در پی داشته است. قبایل بزرگ شمالی همچون قریش، اوس و خزرج(انصار)، یهود، بنی تمیم و...؛ قبایل جنوبی همچون همدان، طی، مذحج، کنده و...؛ که در زمان حیات پیامبر(ص) و خلفای اولیه بویژه در فتوحات نقش اساسی داشته اند، در کنار هم در تمامی تحولات دوران خلافت امویان نیز شرکت داشتند، و در مقابل در همه مراحل فراز و نشیب خلافت، جنبش ها، حرکت های اصلاحی و اجتماعی شیعه در دوران مورد بحث، نیروهای قبایل عرب شمالی و جنوبی بودند، در این صورت، معیار همراهی و مخالفت، عقیده بود نه معیار قبیله ای شمالی و جنوبی.

واژگان کلیدی: بنی امیه، قبایل، مناسبات، جزیره العرب.

فهرست

فصل اول : کلیات و مفاهیم	7
۱- بیان مسأله :	۸
۲- اهمیت و فایده آن :	۸
۳- سابقه تحقیق :	۹
۴- اهداف تحقیق:	۹
۵- سوالات (اصلی و فرعی) تحقیق :	۹
سوال اصلی:	۹
نحوه تعامل خلافت امویان با قبایل عرب شبه جزیره چگونه بوده است؟	۱۰
سوالات فرعی :	۱۰
۶- فرضیه های تحقیق : (هر فرضیه به صورت یک جمله خبری نوشته شود)	۱۰
۷- پیش فرض های تحقیق :	۱۰
۸- روش انجام تحقیق :	۱۰
۹- سازمان دهی تحقیق : (ذکر عناوین اصلی و فرعی فصول)	۱۱
مفاهیم	۱۲
بنی امیه	۱۳
جزیره العرب	۱۴
معرفی منابع	۱۶
کتاب سیره	۱۶

- المغازی ۱۶
- السیره النبویه..... ۱۷
- کتب تاریخ عمومی..... ۱۸
- تاریخ الرسل و الملوک(تاریخ الامم و الملوک)..... ۱۸
- تاریخ یعقوبی..... ۱۹
- مروج الذهب و معادن الجوهر..... ۱۹
- الکامل فی التاریخ..... ۲۰
- کتب تاریخی تک نگاری..... ۲۱
- وقعه صفین..... ۲۱
- کتب شخصیت شناسی..... ۲۱
- طبقات الکبری..... ۲۱

Error! Bookmark not defined. .... فصل دوم: معرفی امویان و سیاستهای آنها

Error! Bookmark not defined..... گفتار اول: معرفی بنی امیه

Error! Bookmark not defined..... معاویه بن ابوسفیان

Error! Bookmark not defined..... یزید

Error! Bookmark not defined.: عبدالملک بن مروان از نگاه امام علی علیه السلام

Error! Bookmark not defined..... ولید بن عبدالملک

Error! Bookmark not defined..... یزید بن عبدالملک

Error! Bookmark not defined..... ولید بن یزید بن عبدالملک!

Error! Bookmark not defined..... سلیمان بن عبدالملک

Error! Bookmark not defined..... گفتار دوم: سیاست های امویان

Error! Bookmark not defined. ساخت بناهای پر هزینه توسط ولید بن عبدالملک

Error! Bookmark not defined...... جنگها و کشور گشایی های معاویه.....

mark not defined...... مسلط ساختن جمعی از اوباش و افراد بی ایمان و بی سروپا و بی تقوا بر سر مردم

Error! Bookmark not defined...... زیاد بن ابی ثقفی (قریشی).....

Error! Bookmark not defined...... بسر بن ارطاه.....

Error! Bookmark not defined...... حجاج بن یوسف ثقفی.....

Error! Bookmark not defined...... مسلم بن عقبه.....

Error! Bookmark not defined...... حصین بن نمیر.....

Error! Bookmark not defined...... حذف نیکان و نخبگان.....

Error! Bookmark not defined...... فصل سوم: معرفی قبایل جزیره العرب .....

گفتار اول: قبایل مرکزی و شمالی..... ۵۱

Error! Bookmark not defined...... نظام قبیله در میان مردم جزیره العرب.....

Error! Bookmark not defined...... قریش.....

Error! Bookmark not defined...... بطون قریش.....

Error! Bookmark not defined...... بطون مهم قریش:.....

Error! Bookmark not defined...... فضائل قریش.....

Error! Bookmark not defined...... اوس و خزرج (انصار).....

Error! Bookmark not defined...... سکونت گاه اوس و خزرج.....

Error! Bookmark not defined...... وضع سیاسی اوس و خزرج پیش از اسلام.....

Error! Bookmark not defined...... فضائل انصار.....

Error! Bookmark not defined...... قبیله تمیم.....

Error! Bookmark not defined...... نسب قبیله تمیم.....

Error! Bookmark not defined...... اسلام بنی تمیم.....

Error! Bookmark not defined. ..... قبایل یهود

Error! Bookmark not defined. ..... سکونت گاه یهود

Error! Bookmark not defined. ..... ثقیف

Error! Bookmark not defined. ..... سکونت گاه ثقیف

Error! Bookmark not defined. ..... گفتار دوم: اعراب جنوبی

Error! Bookmark not defined. ..... سبأ

Error! Bookmark not defined. ..... قبیله حمیر

Error! Bookmark not defined. ..... اسلام حمیر

Error! Bookmark not defined. ..... قبایل حضرموت

Error! Bookmark not defined. ..... قبیله حضرموت

Error! Bookmark not defined. ..... قبیله مذحج

Error! Bookmark not defined. ..... همدان

Error! Bookmark not defined. ..... اسلام همدان

Error! Bookmark not defined. ..... اشعر

Error! Bookmark not defined. ..... خزاعه

Error! Bookmark not defined. ..... طی

Error! Bookmark not defined. ..... کنده

Error! Bookmark not defined. ..... آزد

Error! Bookmark not defined. ..... پراکندگی آزد

Error! Bookmark not defined. ..... اسلام آزد

Error! Bookmark not defined.: فصل چهارم: تعاملات بنی امیه با قبایل جزیره العرب

Error! Bookmark not defined. گفتار اول: تعاملات سفیانیان با قبایل مرکزی و شمالی

Error! Bookmark not defined. ..... تعامل بنی امیه با قریش

Error! Bookmark not defined...... ازدواج های میان بنی هاشم و بنی امیه

Error! Bookmark not defined...... تعامل بنی امیه با قبایل اوس و خزرج (انصار)

Error! Bookmark not defined...... تعامل قبایل یهود با بنی امیه

Error! Bookmark not defined...... نژاد پرستی یهود و بنی امیه

Error! Bookmark not defined...... تعامل بنی امیه با بنی تمیم

Error! Bookmark not defined...... گفتار اخنف بن قیس خطاب به امام علی علیه السلام

Error! Bookmark not defined...... تعامل بنی امیه با ثقیف

Error! Bookmark not defined...... گفتار دوم

Error! Bookmark not defined...... بررسی تعامل بنی امیه سفیانی با قبایل جنوبی شبه جزیره

Error! Bookmark not defined...... تعامل بنی امیه با قبیله ازد

Error! Bookmark not defined...... قبیله ازد و امام علی علیه السلام

Error! Bookmark not defined...... تعامل قبیله همدان

Error! Bookmark not defined...... زنان همدان

Error! Bookmark not defined...... سفیانیان و قبیله طی

Error! Bookmark not defined...... سفیانیان و قبیله مذحج

Error! Bookmark not defined...... سفیانیان و قبیله کنده

Error! Bookmark not defined...... فصل پنجم: تعامل مروانیان با قبایل جزیره العرب

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined...... مروان

Error! Bookmark not defined...... گفتار اول: تعامل مروانیان با قبایل مرکزی و شمالی

Error! Bookmark not defined.	قریش
Error! Bookmark not defined.	زبیریان
Error! Bookmark not defined.	هاشمیان
Error! Bookmark not defined.	قیام زیدبن علی(ع)
Error! Bookmark not defined.	قیام یحیی بن زید
Error! Bookmark not defined.	انصار(اوس و خزرج)
Error! Bookmark not defined.	بنو تمیم
Error! Bookmark not defined.	تعامل مروانیان با قبایل یهود
Error! Bookmark not defined.	مروانیان و قبیلهٔ ثقیف
Error! Bookmark not defined.	گفتار دوم: تعامل مروانیان با قبایل جنوبی
Error! Bookmark not defined.	مروانیان و قبیلهٔ ازد
Error! Bookmark not defined.	تعامل بنی مروان با قبیله اشعر
Error! Bookmark not defined.	تعامل مروانیان با همدان
Error! Bookmark not defined.	قبیلهٔ مذحج
Error! Bookmark not defined.	مروانیان و قبیلهٔ کنده
Error! Bookmark not defined.	نتیجه
Error! Bookmark not defined.	فهرست منابع

فصل اول : کلیات و مفاهیم

۱- بیان مسأله :

برخورداری از نظام و ساختار قبیله یکی از ویژگیهای برجسته جزیره العرب در عصر جاهلیت بود. این ویژگی به هنگام ظهور اسلام نیز تداوم یافت؛ رسول خدا (ص) و یاران او به قبائل معروف عرب، چون قریش؛ اوس، خزرج و غیره تعلق داشتند. سیستم نظام قبیله ای پس از رسول خدا (ص) نیز در جزیره العرب ادامه پیدا کرد از این رو خلفای اسلامی بدان توجه پیدا کرده و سیاست های خود را قبال آن بکار بردند. دوران اموی با توجه به حکومت قریب به یک قرن آنان از جهات مختلفی قابل بررسی است از جمله موضوعات قابل توجه؛ نحوه تعامل امویان با نظام قبایل می باشد. در این رساله از این زاویه می کوشیم تا مناسبات و تعامل امویان را با قبایل جزیره العرب بررسی نمایم.

تعامل در اینجا به معنای شکل موضع گیری و نوع عملکرد است. در حقیقت در این پژوهش در صدد هستیم تا از یک سو نگاه امویان به قبایل جزیره العرب؛ عملکرد و میزان همکاری آنان با قبایل مذکور را بررسی کنیم و از سوی دیگر شکل موضع گیری و میزان همکاری قبایل عربی شبه جزیره را در قبال سیاست ها و اقدامات دولت اموی مورد پژوهش قرار دهیم.

۲- اهمیت و فایده آن :

اهمیت و جایگاه مهم قبایل نزد اعراب از یک سو و تاثیر نظام قبیله بر نظام سیاسی از سوی دیگر ضرورت این تحقیق را نشان می دهد.

۳- سابقه تحقیق :

در ارتباط با موضوع مناسبات امویان با قبایل جزیره العرب هرچند تاکنون کار مستقل و در خوری انجام نگرفته است اما در پاره ای، کتابهای اشاره هایی به این موضوع وجود دارد برای نمونه: تاریخ سیاسی اسلام آقای رسول جعفریان نگاه کلی به زندگی، غزوات و جنگهای رسول خدا(ص) و خلافت خلفای اولیه و امویان داشته است؛ محمد سهیل طقوش؛ در کتاب خود(دولت امویان) به شناخت خلفا و حاکمان اموی و جنگ و کشور گشایی ها آنان بحث کرده است. مناسبات مهاجرین و انصار، آقای حسین حسینیان مقدم رویکرد در باز خوانی سیره نبوی از منظر روابط گروه های فعال مهاجر و انصار در عرصه تحولات اجتماعی عصر نبوی بحث کرده است. نقش قبایل یمنی در حمایت از اهل بیت(ع) از آقای اصغر منتظر القائم نگاه جدیدی به یمن و قبایل تاثیر گذار آن دارد که در دو رویه دشمنی و همکاری با اهل بیت حرکت می کردند. اما گستردگی موضوع مورد بحثشان سبب شده تا موضوع مناسبات خلافت اموی با قبایل جزیره العرب همچنان ناتمام باقی بماند.

۴- اهداف تحقیق : (شامل اهداف علمی ، کاربردی و ضرورت های خاص انجام تحقیق)

الف: شناسایی قبایل عرب ساکن در شبه جزیره عربستان در عصر امویان

ب: شناسایی نوع سیاست اتخاذ شده از سوی امویان در قبایل شبه جزیره

ج: شناسایی میزان تاثیر قبایل عرب شبه جزیره بر عملکرد دولت اموی

د: بهره گیری از دست آورد این تعامل در جهت مدیریت احزاب و اقوام در عصر حاضر

۵- سوالات (اصلی و فرعی) تحقیق :

سوال اصلی:

نحوه تعامل خلافت امویان با قبایل عرب شبه جزیره چگونه بوده است؟

سوالات فرعی :

۱- ویژگی ها و سیاست های کلی امویان چه بوده است؟

۲- چه قبایل عربی در عصر امویان در شبه جزیره حضور داشته اند؟

۳- امویان سفیانی چه سیاست ها و مواضعی در قبال قبایل عرب شبه جزیره اتخاذ کردند و متقابل موضع گیری و میزان همکاری قبایل مذکور در قبال امویان سفیانی چه بود.

۴- امویان مروانی چه سیاست ها و مواضعی در قبال قبایل عرب شبه جزیره عربی اتخاذ کردند و متقابل موضع گیری و میزان همکاری قبایل مذکور در قبال امویان مروانی چه بود.

۶- فرضیه های تحقیق : (هر فرضیه به صورت یک جمله خبری نوشته شود)
نگاه امویان به قبایل در راستای تحکیم قدرت دولت اموی و تعامل قبایل با دولت اموی نیز در جهت حفظ موقعیت قبیله بوده است.

۷- پیش فرض های تحقیق :

الف : خلافت امویان از سال ۴۰ تا ۱۳۲ ه ق به طول انجامید و متشکل از دو دسته حکام سفیانی و مروانی بوده است.

ب : در عصر امویان در جزیره العرب قبایل عرب متعددی زیسته اند .

۸- روش انجام تحقیق :

روش انجام این تحقیق توصیفی تاریخی است

۲- ۸ . روش گرد آوری اطلاعات : کتابخانه ای است

۹- سازمان دهی تحقیق : (ذکر عناوین اصلی و فرعی فصول)

-مقدمه

-فصل اول : کلیات و مفاهیم

-فصل دوم : معرفی امویان و سیاستهای آنان

-فصل سوم : معرفی قبایل عرب جزیره العرب در عصر امویان

-فصل چهارم : بررسی سیاست ها و مواضع امویان سفیانی با قبایل عرب جزیره العرب

و چگونگی موضع گیری و میزان همکاری قبایل مذکور با آنها

-فصل پنجم: بررسی سیاست ها و مواضع امویان مروانی با قبایل عرب جزیره العرب

و چگونگی موضع گیری و میزان همکاری قبایل مذکور با آنها

-نتیجه گیری

مفاهیم

مفهوم مناسبات

مناسبات اسم مصدر جمع مناسبت یعنی روابط، پیوستگی ها، مترادف مناسبات: روابط، ارتباطات، وابستگی ها و پیوندها می باشد. اگر چه این کلمه در مواردی به مناسبت های تقویمی هم به کار رفته است اما در این پژوهش، معنی و مفهوم مورد نظر از مناسبات، برخورد، رفتار و نحوه رویارویی بنی امیه با قبایل عرب جزیره العرب است. این مناسبات براین اساس یک سویه نبوده بلکه دو سویه می باشد یعنی از طرفی بین حکومت امویان و قبایل عرب بررسی می شود و از طرفی مناسبات قبایل عرب شبه جزیره را با امویان بررسی می نماید. مناسبات بین حکومت امویان و قبایل عرب می توانسته اشکال متفاوتی به خود بگیرد و از قبض و بسط برخوردار باشد

مفهوم قبیله

قبیله به جماعتی اطلاق می شود که بر اساس «نسب» و «خون» به همکاری در جهت بهبود معیشت خود دست زده باشند. اصل مشترک در همه قبیله ها «نژاد» و «سرزمین» بود. نیرومندترین چیزی

که در واقع ستون حفظ و تداوم قبیله بود و خون و نژاد و وطن را حفظ می کرد، عنصر «عصبیت» بود، فرد عضو قبیله باید در حفظ این رابطه و استحکام و تداوم آن کوشا باشد و حتی از جان و مال خود دریغ نکند. اگر جرمی رخ می داد، همه قبیله باید تاوان آن را می پرداخت و اگر افتخاری نصیب قبیله بود، همه را شامل می شد. این اصل حتی به عنوان عامل خیر و شر، منشاء وجدانی پیدا کرده بود، چنانکه می گفتند: «فی الجریره تشرک العشیره»: یعنی در گناه عضوی از قبیله همه قبیله شریک اند. گاه برای تقویت و تشکل بیشتر، قبایل ضعیف با پیمان «حلف» خود را در قبیله بزرگتر و نیرومندتر ادغام می کردند، این امر در جاهلیت در تکوین و تقویت قبایل نقش مهمی را بازی کرده است. به مجرد آنکه قبیله ای با پیمان، خود را در پناه قبیله دیگر قرار می داد، بر قبیله نیرومند بود که از تمام شئون و حیثیات قبیله هم پیمان، دفاع کند.^۱ آن گاه که سازمان قبیله تشکیلات رسمی تری به خود می گیرد چنین انسجامی ماهیت قراردادی پیدا می کند. انسان شناسان بطور کلی درباره معیارهای توصیف قبیله توافق دارند و آن را دارای سرزمین مشترک، سنت مشترک، تبار مشترک، زبان مشترک، فرهنگ مشترک و نام مشترک می دانند که تمام اینها پایه اتحاد و پیوستگی در گروه های کوچکتر زیر مجموعه قبیله از قبیل دهکده، دسته، ناحیه و دودمان را تشکیل می دهد.^۲

بنی امیه

بنی امیه هسته مرکزی حزب طلقا به حساب می آمدند. آنان کسانی بودند که پیش از پیروزی اسلام، قدرت برتر مکه و حتی جزیره العرب به حساب می آمدند؛ هم از نظر حیث نظامی و هم از نظر حیث سیاسی و اقتصادی قدرت، درجه اول شمرده می شدند. پس از بعثت پیامبر (ص) به شدت با دعوت آن حضرت مخالفت ورزیدند؛ چرا که حاکمیت ارزش های اسلامی را با منافع دنیوی خویش در تضاد می دیدند؛ از این رو علیرغم تساهل با سایر ادیان مکه، با اسلام به سختی مبارزه کردند. پیامبر (ص) و مسلمانان را تحت سخت ترین فشارها قرار دادند؛ بطوری که مسلمانان برای حفظ دین و انجام مناسک خویش، دست از مال و منال و خاندان

۱ صادق آئینه وند، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۴۷

۲ اصغر عسکری خانقاه، تهران، ویس، چاپ اول، ص ۳۵۷

خود شستند و به ناچار به حبشه و مدینه هجرت کردند؛ ولی کفار قریش به سرکردگی بنی امیه همچنان به تعقیب آنها ادامه دادند، افرادی را به حبشه فرستادند تا پادشاه حبشه را به اخراج مسلمانان وادارند. آنان سه جنگ سنگین و خونین و خسارت بار را بر حکومت نوپای پیامبر در مدینه تحمیل کردند که در برخی از این جنگها ضربه های سختی به مسلمانان وارد کردند. هدف اصلی آنان در این جنگ ها قبل از هر چیز نابودی اسلام و کشتن پیامبر (ص) بود. ولی در پرتو مجاهدت های پیامبر (ص) و امیرالمؤمنان (ع) و اصحاب راستین آن حضرت و در سایه امدادهای غیبی خداوند متعال، سرانجام مسلمانان پیروز شدند و مکه را فتح کردند. روز فتح مکه نیز ابوسفیان و فرزندانش تنها از روی ترس، اسلام آوردند و سیاست دشمنی علنی و حمله از بیرون را به ستیز پنهان و نفوذ از درون تغییر دادند. آنان که از نابودی اسلام از طریق جنگ مسلحانه کاملا نومید شده بودند، این بار تصمیم گرفتند با نفوذ در ارکان جامعه اسلامی و اشغال مفصل های حساس دستگاه تصمیم گیری جامعه، بار دیگر بر مسلمانان سیطره یابند. از این رو مناطق مفتوحه شامات را به دست گرفته، اول یزید بن ابوسفیان و بعد از مرگ او برادرش معاویه فرمانده نیروهای نظامی و حاکم شام شدند.^۱

جزیره العرب

جزیره العرب شبه جزیره بزرگی است، واقع در منتهی الیه جنوب غربی آسیا که از سه طرف در حصار آب قرار دارد، از غرب به دریای سرخ، که حدفاصل جزیره العرب و قاره آفریقا است؛ از جنوب به اقیانوس هند و از شرق به دریای عمان و خلیج فارس. تنها از شمال با کویت، عراق و شامات ارتباط دارد. جزیره العرب به پنج بخش تقسیم می شود: حجاز (بخشی از ساحل شرقی دریای سرخ با شهرهای، چون مکه، مدینه، جده، طائف) تهامه (واقع در جنوب حجاز) نجد (واقع در شرق حجاز) عروص (واقع در ناحیه شرقی شبه جزیره) و یمن (واقع در قسمت جنوبی شبه جزیره).^۲ جزیره العرب از نخستین سکونت گاههای بشری و خواستگاه نژاد سامی شمرده می شود و اقوامی که بعدها در جزیره العرب یا بین النهرین تمدنهایی برجا گذاشته اند، در

۱ سلیمانی امیری، جواد، عدالت در گرداب، چاپ هفتم، ص ۲۸۷-۲۸۸

۲ معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۳۷

آنجا نشو و نما یافته اند. تاریخ کهن جزیره العرب را می توان با تشکیل حکومت های قومی و قبیله ای مرتبط دانست.

قبایل خزاعه در حجاز، قضاعه در تهامه، لخم و جذام و غسانیان هر سه در مغرب جزیره العرب، کنده در مرکز، اوس و خزرج در یثرب از قبایل مهم و معروف عرب اند که در جزیره العرب حکومت قبیله ای داشتند. بیشتر این قبایل و هم چنین برخی قبایل دیگر ساکن جزیره العرب در واقع مهاجرانی بودند که از جنوب جزیره العرب، به ویژه یمن، به عللی چون خشکسالی و شکسته شدن سد مأرب در بلاد سبأ به بخش های دیگر جزیره اعراب رفته بودند. با شکسته شدن سد مأرب بر اثر سیل عرم که در قرآن به آن اشاره شده، اقوام آزد به مشرق جزیره العرب (عمان)، قبایل اوس و خزرج به یثرب، قبیله جزام به مغرب و غسانیان به مغرب جزیره العرب و شام کوچ کردند.

معرفی منابع

کار پژوهش، زمانی می تواند ارزشمند باشد که مطالب آن مستند و مستدل باشد، در پژوهش حاضر نیز سعی بر این بوده است که مطالب با استناد به منابع، به ویژه منابع کهن باشد و نیز تلاش شده منابعی مورد استفاده قرار گیرد که از لحاظ علمی، مرد پذیرش بیشتری باشد، در این مجال مناسب است به معرفی اجمالی برخی منابع استفاده شده در این رساله پرداخته شود.

کتب سیره

المغازی

ابو عبدالله محمد بن عمر واقدی در سال ۱۳۰ قمری در اواخر خلافت مروان بن محمد در مدینه متولد شد. این مطلب را شاگرد و کاتب او ابن سعد در طبقات اظهار داشته است. واقدی از وابستگان بنی سهم است که یکی از خاندانهای قبیله بنی اسلم شمرده می شوند. وفات واقدی را در سال ۲۰۹، ۲۰۷، ۲۰۶ هـ ق ذکر کرده اند که محمد بن سماعه تمیمی بر او نماز گذاشت. ابن سعد کاتب و شاگرد واقدی او را چنین وصف کرده است:

«واقدی آگاه به مغازی، سیره، فتوح، اختلاف مردم درباره احادیث و احکام و اجتماع و هم آهنگی مردم در موضوعات بود.» واقدی در جمع اوری احادیث تلاش می کرد. چنانچه علی بن المدینی روایت می کند که او بیست هزار حدیث جمع کرده است. ابن سیدالناس هم نقل می کند که یحیی بن معین می گفته است: واقدی بیست هزار حدیث از پیامبر جمع کرده است که همگی تازگی داشته و قبلاً ثبت نشده اند. و این بخاطر آنست که او از همه فرزندان صحابه و شهدا و وابستگان ایشان از احوال گذشتگان می پرسید و شخصاً هم به محل جنگها و وقایع مراجعه می کرد و از همگان سؤال می کرد. ابن ندیم می گوید: دو نفر در خانه واقدی شب و روز به نگارش و ثبت کتابها و مطالب او اشتغال داشتند و به هنگام مرگ ششصد بسته کتاب از او باقی ماند که برای حمل هر بسته احتیاج به دو مرد بود. بدیهی است که واقدی درباره عموم اسلامی نظر داشته

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

است. ولی به طور خاص درباره تاریخ اسلام کار کرده است. ابراهیم حربی در این مورد می گوید: واقدی در امر تاریخ اسلام دانشمندترین مردم بوده و از دوره جاهلیت چیزی نمی دانسته است.

در مغازی واقدی بسیاری از امور اجتماعی و اقتصادی زندگی صدر اسلام از قبیل زراعت و آداب زندگی و ذکر بتها و رسوم دفن مردگان آمده است و کتاب او نموداری از قالب مظاهر زندگی جامعه اسلامی در فاصله میان هجرت و رحلت پیامبر (ص) است. از امور دیگری که به ارزش و اهمیت مغازی واقدی افزوده است، این است که او بطور وضوح از یک روش علمی و فنی و در عین حال انتقادی پیروی کرده است. او فقط به ذکر اخبار و آراء دیگران اکتفا نکرده، و در بسیاری از موارد عقیده خود را با آوردن جملاتی از قبیل این صحیح تر است، در نظر ما این یکی ثابت است، در این مورد اختلافی نیست، ما عقیده بر آن داریم، قول نخست ثابت شده است، در این مورد همه متفقند و شکی در آن نیست، و نظایر این عبارات اظهار داشته است. باید اعتراف کرد که مغازی واقدی بدون هیچ گونه تعصبی بهترین و کامل ترین منبع و مأخذ زندگی پیامبر (ص) در مدینه است.

السیره النبویه

کتاب السیره النبویه تألیف ابو محمد عبدالملک بن هشام است که در شهر بصره نشو و نما کرد و سال ولادت او را مورخین ضبط نکرده اند، و در سال وفات او نیز اختلاف زیادی دیده میشود و بطور قطع بین سالهای ۲۱۳ تا ۲۱۸ وفاتش اتفاق افتاده است که به سیره ابن هشام شهرت یافته و یکی از دو منبعی است که در سیره و مغازی پیامبر (ص) از اعتبار و شهرت زیادی برخوردار است. ماده اصلی این کتاب، مغازی ابن اسحاق است که ابن هشام آن را تهذیب و تلخیص کرده و قبل از او بکائی، راوی ابن اسحاق هم مطالبی را حذف کرده است. به گفته خود ابن هشام تغییراتی که در سیره ابن اسحاق ایجاد کرده، عبارت است از حذف کتاب المبتدأ در تاریخ انبیاء و اختصار مباحث مربوط به آباء و اجداد پیامبر (ص) و اخبار جاهلیت، حذف آنچه در آن یاد از پیامبر (ص) نشده و چیزی از قرآن در آن باره نازل نگشته و ارتباط و تأثیری در مطالب سیره ندارد. اشعاری که ابن اسحاق آورده و آشنایان و عالمان به شعر آنها را درست نمی دانند، مطالبی که

نقل آنها شنیع است و خاطر برخی را می آزارد، چیزهایی که زیاد بن عبدالله بکائی (م ۱۸۳) برای ابن هشام روایت نکرده است. گرچه ابن هشام مطالبی از سیره را حذف کرده لیکن مطالب دیگری بر آن افزوده است و جای خوشبختی است که موارد ابن هشام با نام او قید شده و به خوبی با مطالب ابن اسحاق قابل تمییز است.

ابن هشام بغیر از این کتاب تألیفات دیگری هم دارد که برخی از آنها مانند کتاب «تیجان الملوک» و «معرفة ملوک الزمان» در مصر به چاپ رسیده است.

کتاب تاریخ عمومی

تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ الامم و الملوک)

محمد بن جریر طبری نویسنده «تاریخ الرسل و الامم و الملوک» در سال ۲۲۴ هـ ق در یکی از شهرهای سرزمین طبرستان (مازندران فعلی) متولد شد و متوفای ۳۱۰ هـ ق، است. وی برای کسب علم به شهرهای ری، بغداد، واسط، کوفه، شام و مصر سفر کرد و سرانجام در بغداد استقرار یافت، و در سال ۳۰۲ هـ ق تألیف این کتاب پایان یافته است. کتاب به سبب جامعیت بخش تاریخ اسلام، که نتیجه احاطه، بی طرفی و امانتداری مؤلف است، در بین تواریخ اسلامی بی نظیر بوده و این امر باعث اهمیت کتاب شده است. این کتاب مهمترین و مشهورترین مجموعه مفصل تاریخ عمومی اسلام به زبان عربی است که قدمت تألیف، مزایای علمی و اجتماعی مؤلف آن، آن را یکی از معتبرترین مراجع تاریخ اسلام تا عصر مؤلف و مأخذ عمده مورخان که بعد از او به نگارش تاریخ پرداخته اند، قرار داده است.

قسمت اعظم مباحث، مجموعه ای از روایات گوناگون از راویان مختلف است که به شکل معمول روایت خبر، نقل شده است، بدین صورت که ابتدا سلسله راویان و سپس خبر گزارش می شود؛ بنابراین کتاب، صرفاً نقلی بوده و مؤلف دخل و تصرفی در منابع خود نکرده و مطالب را بدون در نظر گرفتن صحت و سقم آنها ضبط نموده است. طبری در کتاب خود مطالب مفصلی درباره حاکمان اموی، اقدامات آنها و صحابه آورده است. او به نقش شخصیت های مؤثر صحابه در این دوره پرداخته، اقدامات آنها را به تفصیل شرح داده است.

تاریخ یعقوبی

این کتاب نوشته احمد بن ابی یعقوب معروف به ابن واضح یعقوبی، متوفی ۲۸۴ هـ ق است. تاریخ یعقوبی از تاریخ نامه های مشهور و مختصری است که مشتمل بر تاریخ عمومی جهان از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری و نیز تاریخ عمومی امت ها، پادشاهان و پیامبران است. از تاریخ نگاری یعقوبی که به زبان عربی است، یک اثر با ارزش در زمینه تاریخ اسلام به ویژه دوره امویان است که حوادث دوره امویان را بصورت موضوعی بیان کرده است.

واضح جد یعقوبی از شیعیان فداکار اهل بیت بوده و جان خود را بر سر این کار نهاده است. در شیعه بودن یعقوبی نیز شبه ای نیست و مواردی از تاریخ و جغرافیای وی بر این مطلب گواه است. یعقوبی حدیث غدیر خم و حدیث ثقلین و تفسیر آن به کتاب خدا و عترت را روایت کرده، و نیز آیه «الیوم اکملت لکم دینکم و...» را در روز نصب امیرالمؤمنین علی (ع)، در غدیر خم تصریح کرده است. یعقوبی در خلفای راشدین جز از علی بن ابی طالب (ع) تعبیر به «امیرالمؤمنین» نمی کند و به همین شواهد در مآخذ مختلف به شیعه بودن وی تصریح کرده اند. سارتن پس از آنکه یعقوبی را بعنوان «مورخ و جغرافی دان شیعه» معرفی می کند، می گوید از لحاظ شیعه بودن وی این کتاب جالب توجه است، چون بیطرفانه و با علاقه خاص نوشته شده است.

مروج الذهب و معادن الجواهر

این اثر نوشته ابوالحسن علی بن حسین مسعودی متوفی ۳۴۶ هـ ق، مورخ و جغرافیدان بزرگ اسلامی است. این کتاب در واقع دایره المعارف تاریخی آن عصر محسوب است. این اثر که به زبان عربی است؛ از بیان شیوا و قدرت توصیف بالایی برخوردار است و تاریخ عمومی جهان از آفرینش آدم تا سال ۳۳۶ هـ ق، را نقل می کند. این کتاب به دو بخش تقسیم شده است؛ بخش اول درباره آفرینش جهان، توصیف سرزمینها و دریاها و رودها و کوه ها و تاریخ انبیاء و ملتها است و بخش دوم آن از ولادت پیامبر اسلام (ص) آغاز می شود و تاریخ بعثت، هجرت خلفای نخستین، امویان و عباسیان را بیان می کند. در این اثر مطالب مفیدی نیز درباره دوره امویان و شخصیت های مؤثر این

دوره وجود دارد. مسعودی در ضمن وقایع هر سال به زندگی قبایل هم پرداخته است و اقدامات و موضوع گریه‌های بزرگان قبایل را در مناطق مختلف مورد بررسی قرار داده است.

الکامل فی التاریخ

ابوالحسن علی بن محمد بن محمد بن عبدالکریم شیباننجری مشهور به عزالدین ابن اثیر (۵۵۵-۶۳۰) مورخ، ادیب و محدث است. او در موصل، شام و بغداد نزد اساتیدی چون عبدالله بن سواده، ابن فضل الزمان، یعیش بن صدقه، عبدالمنعم بن کلیب، ابن ریان بن شعبه، عمر بن طبرزد، عبدالمحسن بن عبدالله و ابن غنایم حلبی دانش آموخت. ابن اثیر در علوم و فنون مختلف از جمله: حدیث، قرائت، خطابه، لغت، معازی و سیره پیش رفت؛ با آنکه ابن اثیر از علوم مختلف بهره مند بود، در تاریخ و حدیث شهرت بیشتری دارد. تألیفات مهم وی عبارتند از: الکامل فی التاریخ، اسد الغابه فی معرفه الصحابه واللباب فی تهذیب الانساب. در پژوهش پیش رو از کتاب الکامل فی التاریخ در موارد مختلف استفاده شده است. که حوادث را تا سال ۶۲۸ هـ ق، آورده است. کتاب ابن اثیر تاریخ عمومی مفصل و مستقلی است که مؤلف ضمن تلخیص و تهذیب تاریخ طبری، آن را کامل کرده است و حوادث را تا عصر حیات خویش دنبال نموده است.

اثر ابن اثیر - که به شیوه سال نگاری تنظیم یافته است - اطلاعات کامل و مفیدی درباره دوره امویان و شخصیت های مؤثر در آن به دست می دهد. ابن اثیر در بیان وقایع هر سال به نقش صحابه نیز اشاره کرده، به ویژه قبایل و والیان، جنگجویان و قاضیان که از صحابه بودند را آورده و اقدامات آنها در همراهی با امویان را مفصل ذکر کرده است. او به مخالفت های بعضی قبایل با امویان هم در موارد متعددی اشاره کرده است.

کتاب تاریخی تک نگاری

وقعه صفین

نویسنده کتاب وقعه صفین، ابوالفضل نصر بن مزاحم منقری است. سال ولادت او معلوم نیست ولی همین که او را در ردیف ابومخنف شمرده اند و ابو مخنف لوط بن یحیی، پیش از سال ۱۷۰ هـ ق در گذشته، با این حساب احتمال مرجح آن است که ولادت نصر به سال ۱۲۰ هـ ق بوده باشد. خاستگاه او کوفه بود، اما در بغداد سکونت گزید و از سفیان ثوری، شعبه بن حجاج، ابن جارود و دیگران نقل حدیث کرده است. مورخان را در موثق شمردن نصر اختلاف است و این روشی است که در مورد هر راوی شیعی دیگری نیز دارند؛ در حالی که ابن حبان او را در شمار ثقات می آورد و ابن ابی الحدید در حق او می گوید: ما آنچه را نصر بن مزاحم در کتاب صفین در این باب آورده ذکر می کنیم چون او مورد اعتمادی راستین و درست گوی و از نسب جانبداری و دغلی به دور، و از رجال اصحاب حدیث است. از وجوه امتیاز این کتاب جز قدمت آن و اخذ روایات مربوط به یکی از مهمترین رخدادهای تاریخ اسلام با دو یا سه واسطه از کسانی که خود در جنگ صفین حضور داشته اند، سبک و اسلوب خاصی است که در تألیف و تدوین آن بکار رفته است. مؤلف این اثر علاوه بر اطلاعات ارزشمندی که درباره پیکار صفین به خواننده عرضه می دارد، به بسیاری از امور اجتماعی و فرهنگی به ویژه حضور قبایل مختلف در سپاه امام علی (ع) و سپاه اموی و نقش آن قبایل در شکست و پیروزی جنگ و تاکتیکهای جنگی و روانی، شیوه آرایش سپاه، رجزها، هجوها پرداخته است.

کتاب شخصیت شناسی

طبقات الکبری

ابو عبدالله محمد بن سعد بن منبع مشهور به کاتب واقدی (۱۶۸-۲۳۰) مورخ و سیره نویس، مشهور بغداد و مؤلف کتاب «الطبقات الکبری» است. ابن سعد از نخستین سیره نویسانی است که در غیر مدینه نشأت یافتند او در بغداد به حلقه درس محمد بن عمر واقدی پیوست و به کاتب واقدی شهرت یافت. دانشمندان شخصیت علمی وی را ستایش کرده و او را مردی راستگو و

مؤثق می دانند. کتاب طبقات در هشت جلد چاپ شده که جلد اول آن درباره برخی پیامبران و نیاکان رسول الله (ص) و حوادث ابتدای هجرت است. سپس شرح مفصل یکصد صفحه ای درباره نامه های رسول خدا (ص) و وفود و شرح ۱۴۰ صفحه ای پیرامون شخصیت حضرت محمد (ص) است. جلد دوم این کتاب درباره حوادث هجرت تا رحلت رسول الله (ص) می باشد و شش مجلد دیگر شامل شرح حال ۴۲۵۰ نفر از شخصیت های صدر اسلام تا سال ۲۳۰ هجری قمری است که ۶۳۰ نفر از آنان زنان هستند. ابن سعد با آوردن روایات کوتاه و بلند و بیشتر با سند کامل، شرح حال صحابه و دیگران را به صورت ناهماگ آورده است. افرادی مثل ابوبکر را در ۴۴ صفحه و برخی را تنها به نام بردن آنان اکتفا کرده است. اگر چه روش طبقات مورد استفاده علم الحدیث و رجال است، ولی می توانیم مطالب سودمندی را در باب تاریخ عرب و اسلام تا اوایل قرن سوم هجری از این کتاب استفاده کنیم. کتاب طبقات چون به نسب اشخاص در آغاز هر شرح حال اشاره کرده گنجینه ارزشمندی در باب انساب قبایل عرب شمالی و جنوبی است. ابن سعد طرفدار مکتب خلفاست بدان گونه که در گزارش هفت صفحه ای خود درباره سقیفه روایات خود را - که بیشتر درباره فضایل ابوبکر است - به شیوه ای تنظیم کرده که خواننده حضور جناح مخالف را حس نکند. همچنین وی توجه کمتری به امامان و بزرگان شیعه مثل حسن بن علی (ع) و حسین بن علی (ع) و مالک اشتر نشان می دهد. با وجود این کاستی ها، درباره بنی امیه و قبایل شمالی و جنوبی و اشخاص موافق و مخالف بنی امیه از مجلدات سوم تا هشتم سود برده شد.